

राज्यातील आदिवासी विकास विभागांतर्गत असलेल्या सर्व शाळांमधील विद्यार्थी/ विद्यार्थिनी यांच्या सुरक्षाविषयक उपाययोजनांची काटेकोर अंमलबजावणी करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग
शासन निर्णय क्र: शाआशा-२०२४/प्र.क्र.१७२/१३
(ई-ऑफीस क्र. ८३३७५६)
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा रोड,
मंत्रालय, मुंबई, ४०० ०३२
दिनांक:- ०९ सप्टेंबर, २०२४.

- संदर्भ:- १) शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, शासन परिपत्रक, क्रमांक संकीर्ण सुरक्षा-२०२४/प्र.क्र.२४३/ एस.डी.-४, दिनांक. २१ ऑगस्ट, २०२४.
२) आदिवासी विकास आयुक्तालयाचे परिपत्रक, क्रमांक संकीर्ण शाआशा-२०२४/प्र.क्र.०५/का-६(३)/२५१०, दिनांक १५ एप्रिल, २०२४.
३) महिला व बालविकास विभाग, शासन परिपत्रक, क्रमांक संकीर्ण मकचौ-०६/प्र.क्र.१५/मकक, दिनांक १९ सप्टेंबर, २००६.

प्रस्तावना :-

आदिवासी विकास विभागाच्या माध्यमातून आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी आश्रमशाळा चालविण्यात येत आहेत. आश्रमशाळांची प्रतिमा व पर्यायाने आदिवासी विकास विभागाची प्रतिमा ही बऱ्याच अंशी शाळेच्या यश-अपयशावर अवलंबून असते. त्यामुळे आत्मविश्वासाने भरलेली, स्वतःच्या क्षमतांचा सकारात्मक व व्यापक हितासाठी उपयोग करणारी, विवेकी व बहुअंगी विचार करू शकणारी आणि आव्हानांचा सामना करू शकणारी आदिवासींची नवी पिढी तयार करणे ही आश्रमशाळांची जबाबदारी आहे. सदर जबाबदारी सक्षमपणे पार पाडण्यासाठी ज्ञान व कौशल्य विकासाच्या संधी आणि उस्फूर्तपणे काम करण्यासाठीचे वातावरण आश्रमशाळांमध्ये असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मुलांना त्यांचे म्हणणे मोकळेपणाने मांडता यावे, याकरिता आश्रमशाळेतील वातावरण मानसिक आघात आणि चिंता यापासून मुक्त असणे गरजेचे आहे. उत्कृष्ट शिक्षण मिळणे हा विद्यार्थ्यांचा हक्क असून तो हक्क त्यांना मिळवून देणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे. आश्रमशाळांमध्ये अनुचित घटना घडल्याच्या बातम्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध होत असतात. आदिवासी विकास विभागांतर्गत असलेल्या आश्रमशाळांमधील सर्व विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या सुरक्षेचा मुद्दा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. अलिकडील काळात शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेबाबत काही अनुचित घटना घडल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सुरक्षेचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. या बाबीची शासनस्तरावर गंभीर दखल घेण्यात येत असून यापूर्वी देखील आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने उपाययोजनासंदर्भात वेळोवेळी आदेश निर्गमित

करण्यात आले आहेत. विद्यार्थ्यांची सुरक्षा सर्वतोपरी असल्याने, या उपाययोजनांशी तडजोड करता येणार नाही. त्यामुळे सद्यस्थितीत अस्तित्वात असलेल्या उपाययोजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणी व काही नवीन उपाययोजना लागू करण्याबाबतची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे, शासकीय आश्रमशाळेतील वातावरण मानसिक आघात आणि चिंता व भीतीमुक्त तसेच शोषण विरहित राहण्यासाठी आदिवासी विकास विभागांतर्गत असलेल्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये सर्व विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या सुरक्षेचा मुद्दा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. अलिकडील काळात शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेबाबत काही अनुचित घटना घडल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सुरक्षेचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. या बाबीची शासनस्तरावर गंभीर दखल घेण्यात येत आहे. यापूर्वी देखील आश्रमशाळा विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने उपाययोजनासंदर्भात शासनस्तरावरून वेळोवेळी आदेश निर्गमित करण्यात आले आहेत. विद्यार्थ्यांची सुरक्षा सर्वतोपरी असल्याने, या उपाययोजनांशी तडजोड करता येणार नाही. अस्तित्वात असलेल्या उपाययोजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी पुढीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी.

अ) शाळा व परिसरात सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविणे व दुरुस्ती/देखभालबाबत :-

- I. शाळा, वसतिगृहे येथील विद्यार्थी, शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी सीसीटीव्ही कॅमेरा बसविण्याबाबत यापूर्वी सूचित केले आहे. अद्याप सीसीटीव्ही कॅमेरा बसविण्यात आला नसल्यास या शासन निर्णयाच्या दिनांकापासून पुढील १५ दिवसांच्या कालावधीत बसविण्यात यावा. यासाठी शाळा व वसतिगृह प्रवेशद्वार, मैदान, वर्गखोल्या, स्वच्छतागृहाकडे जाणारी वाट, भोजनालय, पायऱ्या, कार्यालय, वाचनालय, प्रयोगशाळा, इ. ठिकाणी सर्व क्षेत्राचा आवाका सीसीटीव्ही कॅमेऱ्याच्या दृष्टीक्षेपात येईल अशा पर्याप्त संख्येने सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविणे बंधनकारक राहिल असे नियोजन करावे. या तरतुदीचे पालन न करणाऱ्या शाळांवर योग्य ती कारवाई करण्यात येईल.
- II. सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविल्यानंतर संबंधित प्रकल्प अधिकारी यांनी आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांना तसा अहवाल सादर करावा.
- III. यापूर्वी सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविले असल्यास ते सुस्थितीत असल्याबाबत दक्षता घ्यावी. ते नादुरुस्त असल्यास त्यांची तात्काळ दुरुस्ती करण्यात यावी.
- IV. शासकीय आश्रमशाळांमध्ये सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविणे तसेच आवश्यकतेप्रमाणे दुरुस्ती करावयाची असल्यास तसा प्रस्ताव अपर आयुक्त, आदिवासी विकास यांच्यामार्फत

- आयुक्तालयाकडे पाठविण्यात यावा. त्याप्रमाणे आयुक्तालयाने विहित कार्यपद्धती अवलंबून सीसीटीव्ही कॅमेरे संबंधित आश्रमशाळांना उपलब्ध करून द्यावेत.
- V. अनुदानित आश्रमशाळा तसेच एकलव्य निवासी शाळांमध्ये सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविणे /आवश्यकतेप्रमाणे दुरुस्ती करावयाची असल्यास याबाबत होणारा खर्च, अनुदानित आश्रमशाळेमध्ये आकस्मिक खर्च अनुदानातून तसेच एकलव्य निवासी आश्रमशाळांच्या बाबत केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या निधीमधून भागविण्यात यावा.
- VI. शाळा व परिसरात केवळ सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविणे पुरेसे नसून, ठराविक अंतराने त्याचे फुटेज तपासणे देखील आवश्यक आहे. असे फुटेज तपासणे व काही आक्षेपार्ह बाबी आढळून आल्यास त्यावर कार्यवाही करण्याची जबाबदारी विशेषत्वाने मुख्याध्यापकाची व सर्वसाधारणपणे शाळा व्यवस्थापन समितीची असेल.
- VII. सीसीटीव्ही कॅमेरा फुटेजची तपासणी आठवड्यातून किमान तीन वेळा करणे आवश्यक राहिल. मुख्याध्यापकाच्या देखरेखीखाली फुटेज तपासण्यात यावे. त्यांच्या समवेत अधीक्षक/अधीक्षिका तसेच दोन शिक्षक (महिला व पुरुष) यांनी असणे बंधनकारक आहे. याबाबत शाळेमध्ये कंट्रोल रुम असावी.
- VIII. फुटेजमध्ये काही आक्षेपार्ह बाबी आढळून आल्यास याबाबत चौकशी करून प्रकल्प अधिकारी तसेच स्थानिक पोलीस प्रशासनाशी संपर्क साधून योग्य ती कार्यवाही करण्याची जबाबदारी मुख्याध्यापकाची राहिल.
- IX. अलार्म : अचानक एखादी बाब उद्भवल्यास तात्काळ संपर्क करता यावा तसेच मदत मागता यावी यासाठी वसतिगृहाच्या आणि शाळेच्या प्रत्येक मजल्यावर बेल असावी आणि ती चालु स्थितीत असल्याची खात्री करून घंटेचा आवाज स्त्री-अधीक्षिका व मुख्याध्यापक यांच्या कक्षापर्यंत जाईल अशा रितीने बसवून घ्यावी.

ब) शिक्षकेतर कर्मचारी यांच्या नियुक्तीच्या अनुषंगाने घ्यावयाची काळजी :-

- I. शाळेतील शिक्षकेतर कंत्राटी कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करताना काळजी घेणे व कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे यासाठी देखील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.
- II. नियमित कर्मचाऱ्यांबरोबरच बाह्यस्रोताद्वारे अथवा कंत्राटी पध्दतीने ज्या नेमणुका केल्या जातात त्या बाबतीत संबंधित व्यक्तीच्या पार्श्वभूमीची काटेकोर तपासणी शाळा व्यवस्थापनामार्फत होणे आवश्यक आहे. यासाठी नेमणुकीपूर्वी चारित्र्य पडताळणी अहवाल स्थानिक पोलीस यंत्रणेमार्फत प्राप्त करून घेणे आवश्यक राहिल. नेमणुकीनंतर संबंधित व्यक्तीच्या छायाचित्रासह त्याची सर्व तपशीलवार माहिती स्थानिक पोलीस यंत्रणेकडे देण्यात यावी.

क) कमी कालावधीसाठी शाळेत येणाऱ्या कर्मचाऱ्याबाबत:-

आश्रमशाळेत विविध संस्था/ संघटना तसेच काही सी.एस.आर कार्यक्रमांतर्गत येणारे कर्मचारी यांचे कार्यक्रमासाठी विद्यार्थ्यांना देताना किमान दोन शिक्षक त्या ठिकाणी असावेत याची दक्षता घ्यावी.

ड) तक्रार पेटी व विशाखा समिती :-

- I. शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेबाबत करावयाच्या ठोस उपाययोजनांचा भाग म्हणून सर्व शाळांमध्ये तक्रार पेटी बसविण्याबाबत तसेच विशाखा समिती बाबत संदर्भ क्र ३ येथील शासन परिपत्रकान्वये आदेश निर्गमित करण्यात आले आहेत. यासंदर्भात शाळा व्यवस्थापन / क्षेत्रीय यंत्रणा यांची जबाबदारी निश्चित करण्यात आली आहे.
- II. शालेय परिसरातील मुले आणि मुली यांचे वसतिगृह तसेच शालेय परिसरात तक्रारपेटी ठेवण्यात यावी. किमान दोन दिवसाआड ती पेटी उघडून त्यात प्राप्त झालेल्या तक्रारीविषयी चौकशी आणि कार्यवाही मुख्याध्यापक यांनी करावी. तक्रारपेटी विशाखा समितीच्या किमान ३ सदस्यांसमोर उघडण्यात यावी.
- III. त्यात काही तक्रार आढळून आल्यास याबाबत चौकशी करून प्रकल्प अधिकारी तसेच स्थानिक पोलीस प्रशासनाशी संपर्क साधून योग्य ती कार्यवाही करण्याची जबाबदारी मुख्याध्यापकाची राहिल.

इ) आश्रमशाळेत तसेच वसतिगृहात प्रवेशित मुलांकरिता प्रचलित नियम आणि कायदे:

ओळखपत्र : वर्षाच्या सुरुवातीला विद्यार्थ्यांना भेटायला येणारे पालक यांना ओळखपत्र देण्यात यावे. तसेच वर्षभर जे व्यक्ती भेटायला येऊ शकतील तसेच मुलांना घरी घेऊन जाणार असतील अशा किमान तीन जणांचे फोटो शालेय वसतिगृहात जमा करण्यात यावे. ज्यामुळे इतर कोणालाही विद्यार्थ्यांना भेटता येणार नाही. तसेच घरी सोडताना त्यांच्या व्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांना कुणाकडेही सोपवू नये. प्रत्येक भेटीवेळी ते ओळखपत्र असल्याशिवाय शाळेच्या आवारात प्रवेश देण्यात येऊ नये.

ई) सुरक्षेबाबत शालेय स्तरावरील उपाययोजना:

पुढील विषयांवर साहित्य दर्शनी भागात लावण्यात यावे.

- I. विविध हेलपलाईन क्रमांक: चाइल्ड हेलपलाईन, आदिवासी विकास विभाग मदत कक्ष, टोल फ्री क्रमांक, टेलिमानस, परिसरातील आरोग्यकेंद्र, पोलीस स्टेशन इ. आवश्यक क्रमांक.
- II. मुलांच्या शोषणाबद्दल असणारे कायदे व नियम यांची माहिती.
- III. कोणतीही घटना घडल्यास कुठे आणि कशी तक्रार करावी याबाबत मार्गदर्शक सूचना आणि प्रक्रिया.

फ) विद्यार्थी सुरक्षा समितीचे प्रस्तावित गठन :-

- I. शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेबाबत विशेषतः लैंगिक छळाबाबतचे अनुचित प्रकार अधूनमधून घडताना आढळून येतात. समाजाचा अशा घटनांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन संवेदनशील स्वरूपाचा असतो व अशा घटनांचे विपरित परिणाम विद्यार्थी, त्यांचे कुटूंबीय व संपूर्ण समाजावर देखील होत असतो. अशा अनुचित प्रकारांचे समूळ उच्चाटन होणे आवश्यक आहे.
- II. ज्याप्रकारे कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या होणाऱ्या लैंगिक छळाबाबतच्या तक्रारींच्या अनुषंगाने POSH Act २०१३ या कायद्यातील तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत, त्याचप्रकारे शालेय विद्यार्थ्यांच्या प्रकरणी अशा उपाययोजना होणे आवश्यक आहे. यासाठी शाळा स्तरावर विद्यार्थी सुरक्षा समितीचे गठन संबंधित प्रकल्प अधिकारी यांच्या स्तरावरून एक आठवड्यात करावे. अशी समिती वेळोवेळी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करून त्यांच्या समस्या समजावून घेऊ शकेल.
- III. **शालेय स्तरावरील विद्यार्थी सुरक्षा समिती :**

अ.क्र.	अधिकारी/व्यक्ती	पदनाम
१.	सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण)	अध्यक्ष
२.	शिक्षक प्रतिनिधी	सदस्य
३.	पुरुष अधिक्षक	सदस्य
४.	स्त्री अधीक्षिका	सदस्य
५.	२ माता पालक प्रतिनिधी	सदस्य
६.	एक विद्यार्थी प्रतिनिधी	सदस्य
७.	एक विद्यार्थिनी प्रतिनिधी	सदस्य
८.	मुख्याध्यापक	सदस्य सचिव

शालेय स्तरावरील विद्यार्थी सुरक्षा समितीची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या:

- I. दर महिन्यातून एकदा ऑनलाइन स्वरूपात बैठक घेणे. त्यात तक्रार पेटीतील तक्रारी, कार्यवाही यावर चर्चा करणे.
- II. सीसीटीव्ही फुटेज तपासणे. तसेच त्याच्या देखभालीबाबत कार्यवाही करणे.
- III. शालेय स्तरावर एखादी घटना घडल्यास किंवा तक्रार असल्यास त्यावर त्वरित योग्य ती कार्यवाही करणे.
- IV. सदर घटना प्रकल्पस्तरीय व राज्यस्तरीय समितीस कळवणे.
- V. अनुचित घटना घडल्यास विद्यार्थ्यांच्या पुनर्वसनाकरिता मदत करणे.

IV. प्रकल्पस्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समिती:

अ.क्र.	अधिकारी/व्यक्ती	पदनाम
१.	प्रकल्प अधिकारी	अध्यक्ष
२.	शासकीय आश्रमशाळा मुख्याध्यापक प्रतिनिधी	सदस्य
३.	अनुदानित आश्रमशाळा मुख्याध्यापक प्रतिनिधी	सदस्य
४.	एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कुल मुख्याध्यापक प्रतिनिधी	सदस्य
५.	शासकीय आश्रमशाळा १ अधीक्षक व १ अधीक्षिका प्रतिनिधी	सदस्य
६.	अनुदानित आश्रमशाळा १ अधीक्षक व १ अधीक्षिका प्रतिनिधी	सदस्य
७.	एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कुल १ अधीक्षक व १ अधीक्षिका प्रतिनिधी	सदस्य
८.	सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण)	सदस्य सचिव

प्रकल्पस्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समिती कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या:

- I. दर तीन महिन्यातून एकदा ऑनलाइन स्वरूपात बैठक घेणे. त्यात तक्रार पेटीतील तक्रारी, कार्यवाही यावर चर्चा करणे.
- II. शालेय स्तरावर एखादी घटना घडल्यास किंवा तक्रार असल्यास त्यावर त्वरित योग्य ती कार्यवाही करणे.
- III. सदर घटना राज्यस्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समितीस कळवणे.
- IV. अनुचित घटना घडल्यास विद्यार्थ्यांच्या पुनर्वसनाकरिता मदत करणे.

V. राज्यस्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समिती :

अ.क्र.	अधिकारी/व्यक्ती	पदनाम
१.	आयुक्त, आदिवासी विकास विभाग	अध्यक्ष
२.	अपर आयुक्त, ठाणे, नाशिक, अमरावती, नागपूर	सदस्य
३.	संबंधित प्रकल्प अधिकारी	सदस्य
४.	शासकीय आश्रमशाळा मुख्याध्यापक प्रतिनिधी	सदस्य
५.	अनुदानित आश्रमशाळा मुख्याध्यापक प्रतिनिधी	सदस्य
६.	एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कुल मुख्याध्यापक प्रतिनिधी	सदस्य
७.	शासकीय आश्रमशाळा १ अधीक्षक व १ अधीक्षिका प्रतिनिधी	सदस्य
८.	अनुदानित आश्रमशाळा १ अधीक्षक व १ अधीक्षिका प्रतिनिधी	सदस्य
९.	एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कुल १ अधीक्षक व १ अधीक्षिका प्रतिनिधी	सदस्य
१०.	उप आयुक्त (शिक्षण), आदिवासी विकास आयुक्तालय, नाशिक	सदस्य सचिव

राज्यस्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समितीची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या:

- I. एखादी अनुचित घटना घडल्यास तात्काळ तसेच केलेल्या कार्यवाहीबद्दल आढावा घेण्यासाठी प्रत्येक सत्रात एकदा ऑनलाईन स्वरूपात बैठक घेणे.
- II. अनुचित घटना घडल्यास विद्यार्थ्यांच्या पुनर्वसनाकरिता उपाययोजना करणे.
- III. अनुचित घटना घडल्यास त्यावर केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल शासनास सादर करावा.

उपरोक्त निर्देशाची तंतोतंत अंमलबजावणी करण्यात यावी. आश्रमशाळेमध्ये विद्यार्थ्यांसोबत अनुचित प्रकार घडल्याचे उघड झाल्यानंतर संबंधित शाळा व्यवस्थापन / संस्था/मुख्याध्यापक/शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचारी यांनी सदर बाब चौवीस तासांच्या आत प्रकल्पस्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समितीस कळवावी. अशी अनुचित घटना कोणत्याही प्रकारे दडवून ठेवण्याचा प्रयत्न झाल्याचे निर्देशनास आल्यास, संबंधित व्यक्ती/संस्था गंभीर शास्तीस पात्र ठरतील.

शासकीय/अनुदानित/एकलव्य मॉडेल रेसिडेंन्शीय स्कुलमधील विद्यार्थी व विद्यार्थ्यांनीच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टिने सर्वतोपरी काळजी घेण्याची व त्यानुषंगाने आवश्यक उपाययोजना करण्याची जबाबदारी शाळा स्तरीय, प्रकल्प स्तरीय व राज्य स्तरीय विद्यार्थी सुरक्षा समितीची असेल.

सदरचा शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा सांकेतांक क्र. २०२४०९०९१५०१४१७२२४ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(वि.फ.वसावे)

सह सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रति,

- १) मा. राज्यपाल यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मलबार हिल, मुंबई.
- २) मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई.४०० ०३२.
- ३) मा. उपमुख्यमंत्री (गृह) महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई.४०० ०३२.
- ४) मा. उपमुख्यमंत्री (वित्त व नियोजन) महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई.४०० ०३२.
- ५) मा.मंत्री (आदिवासी विकास), महाराष्ट्र राज्य यांचे खाजगी सचिव मंत्रालय, मुंबई :- ४०० ०३२.
- ६) सर्व मा. मंत्री, महाराष्ट्र राज्य, यांचे खाजगी सचिव मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२.

- ७) सर्व मा. विधानसभा सदस्य./विधान परिषद सदस्य, महाराष्ट्र विधानमंडळ, विधानभवन, मुंबई
- ८) मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२.
- ९) अपर मुख्य सचिव, आदिवासी विकास, यांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२.
- १०) प्रधान सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, विधानभवन, मुंबई.
- ११) आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक.
- १२) अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे/नाशिक/अमरावती/नागपूर.
- १३) निबंधक, मा. उच्च न्यायालय, मुंबई, / नागपूर / औरंगाबाद खंडपीठ.
- १४) सरकारी अभियोक्ता, मा. उच्च न्यायालय, मुंबई / नागपूर / औरंगाबाद. खंडपीठ
- १५) आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
- १६) सर्व जिल्हाधिकारी.
- १७) व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य, आदिवासी विकास महामंडळ मर्या. नाशिक
- १८) अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य नागपूर / नाशिक/ ठाणे / अमरावती.
- १९) शिक्षण आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
- २०) शिक्षण संचालक (प्राथमिक) महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- २१) शिक्षण संचालक, (माध्यमिक) महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- २२) सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
- २३) महालेखापाल (लेखा परिक्षा) / (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र-१, मुंबई.
- २४) महालेखापाल (लेखा परिक्षा) / (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र-२, नागपूर.
- २५) संचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.
- २६) सर्व सहसचिव/उप सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २७) संचालक, अर्थ व लेखा, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २८) सर्व अवर सचिव/कार्यासन अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २९) सह सचिव (व्यय-१४), वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- ३०) सर्व मुख्याध्यापक, एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल.
- ३१) सर्व मुख्याध्यापक, शासकिय आश्रमशाळा, आदिवासी विकास विभाग.
- ३२) सर्व मुख्याध्यापक, अनुदानित आश्रमशाळा, आदिवासी विकास विभाग.
- ३३) निवडनस्ती (का-१३) आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई:- ४०० ०३२.